

Bruno Nobile de Vistarini (1891-1971)

Wijnand Lemei (1892-1945)

Bruno Nobile de Vistarini (1891-1971)

Wijnand Lemei (1892-1945)

*Ontwerpen en bouwen in de koloniale nadagen,
Java-Indonesië*

COR PASSCHIER

Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen

Onder redactie van TJEERD BOERSMA, JULIETTE RODING, JOHANNA KARSEN, HEINO VAN RIJNBERK

Dit boek verschijnt op initiatief van de Stichting Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwkundigen. De Stichting BONAS inventariseert sinds 1994 het werk van Nederlandse architecten, interieurarchitecten, stedenbouwkundigen en tuin- en landschapsarchitecten. Aan een aantal van deze ontwerpers worden monografieën gewijd in de BONAS boekenreeks. Daarnaast wordt het door BONAS geïntariseerde architectonisch erfgoed ook digitaal toegankelijk gemaakt. Op de website www.bonas.nl is de Archiwijzer te vinden, de database van BONAS, die onder andere zoekmogelijkheden biedt op architect, gebouwtype, locatie, selectieprocedure (bijvoorbeeld prijsvragen), aannemers en meewerkend kunstenaars. Daarnaast biedt de Archiwijzer een overzicht van wat sinds het midden van de negentiende eeuw in de vaktijdschriften over architecten en hun werk is gepubliceerd.

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage van de Stichting Mr. Dr. J.C. Overvoorde – In het Belang der Monumentenzorg en een bijdrage uit het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Het Engelbert van Bevervoorde-Van Heyst Fonds en het Ten Hagen Fonds.

De volgende personen en instellingen dragen bij aan het werk van de Stichting BONAS: Benthem Crouwel Architecten, BiermanHenket architecten, M.A.M. Bruens, A.H. van Drunen en J.E.M. van Drunen-Vonk, EGM Architecten, Gortemaker Algra Architecten, P.J. Driessen, Bond Heemschut, Hilberink Bosch Architecten, F.G. van Hoeken, Humblé Marten & Willems architecten, O. Macel, W.M. van Moorsel, MTD Landschapsarchitecten, J.P. Oosterhoff, Atelier PRO architecten, Paul de Ruyter Architects, Scala-architecten, C.J. Schade en V.A. Schade, M. Schuller, E. Stades-Vischer, R. Stenvert, TWA architecten, J. Vredenberg, Architectenbureau Marius van den Wildenberg, M.J.H. Willinge.

Afbeelding op het omslag: *voorzijde*: Bruno Nobile de Vistarini, Christelijke Muloschool, Surabaya (1924-1926) (collectie C. Passchier) en Wijnand Lemei, Kantoor van de gouverneur van Oost-Java, Surabaya (1928-1931), detail van foto met torenpartij (collectie W. Lemei); *achterzijde*: Wijnand Lemei, Entreegebouw van de Centrale Burgerlijke Ziekeninrichting, Semarang, 1919-1925 (collectie G. Bolsius); Bruno Nobile de Vistarini, Gebouw van de Algemeene Volkscredietbank, Surabaya, vlak voor de oplevering in 1938 (uit: *Locale Techniek*, 1938, nr. 4); Bruno Nobile de Vistarini & Wijnand Lemei, de Djelok waterkracht centrale, Salatiga, 1934-1938, ca. 1940 (collectie C. Passchier).

ISBN 978 90 8704 828 0

© 2020 Cor Passchier, Stichting BONAS

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

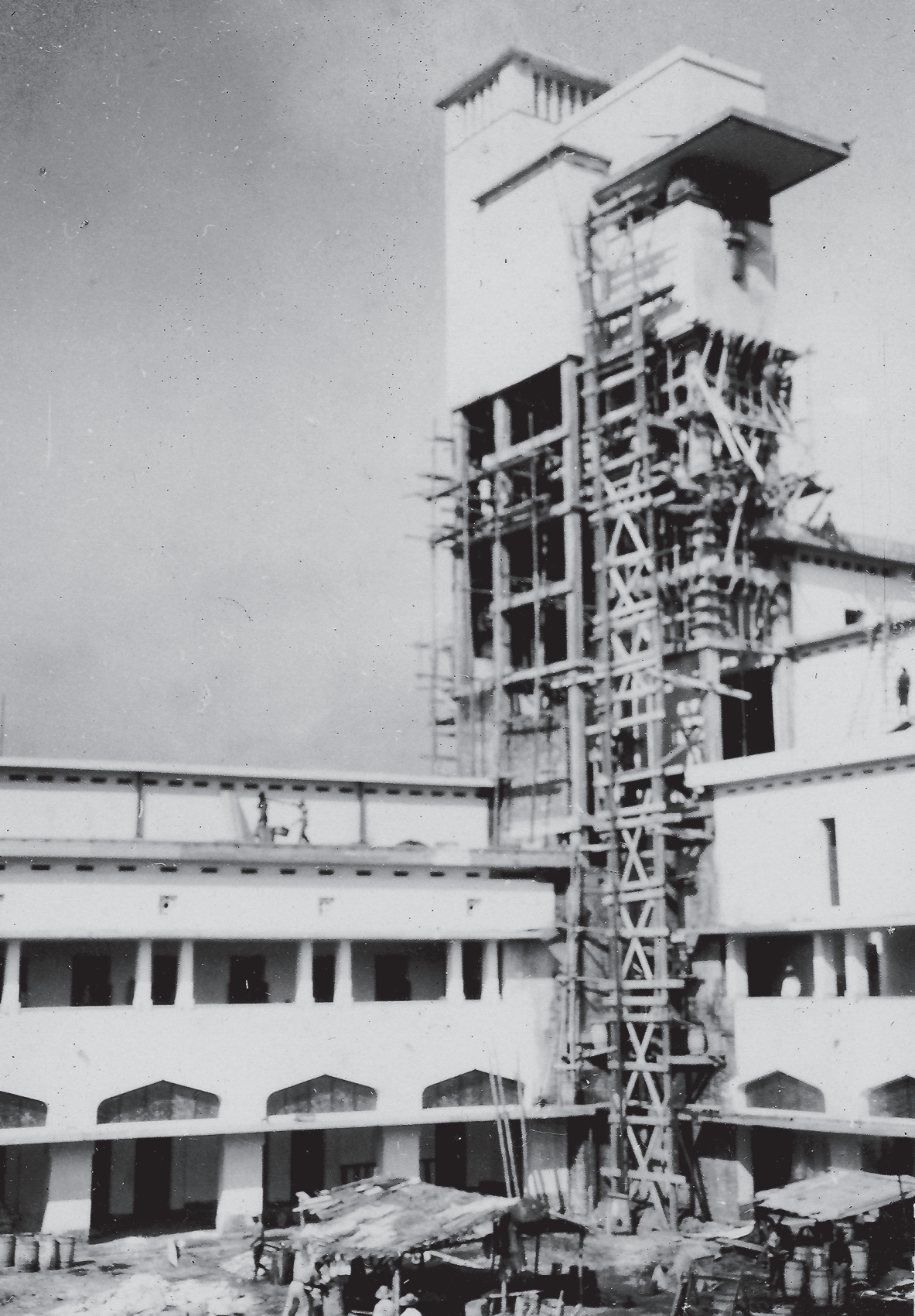
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

7	Inleiding	
11	Koloniale nadagen	
11	De stad	
11	Tussen twee Wereldoorlogen	
15	Wonen en werken in Surabaya	
15	Een bijzondere stad	
15	Samenstelling bevolking	
15	Stadsuitbreiding	
16	Kota Lama, de oude stad	
17	Industriestad	
20	Jaarmarkt	
23	Bruno Vistarini – Een biografische schets	
23	Het begin	
24	Naar Indië	
24	Bruno Vistarini architect	
26	Stadsvorming	
	Snelle verandering	
	De stad	
	Een stadsplan	
	Inheemse bevolking	
	Korte schets	
28	Stadsvormingscommissie	
28	Muziek en toneel	
30	Een gelegenheidsarcheoloog	
31	Pionier op het gebied van luchtconditionering	
32	Bruno Vistarini, de oorlogsjaren	
35	Terug in Europa	
37	Biografische gegevens Bruno Nobile de Vistarini	
38	Bruno Vistarini samenvatting	
41	Wijnand Lemei – Een biografische schets	
41	Het begin	
41	Naar Indië	
43	Wijnand Lemei architect	
48	De bakens verzet	
51	Architectuurrecensent	
51	Adviseur van de overheid	
52	Hoogleraar aan de TH Bandoeng	
53	Internering en einde	
54	Biografische gegevens: Wijnand Lemei	
55	Wijnand Lemei samenvatting	
57	Noten	
61	Oeuvrecatalogi	
61	Oeuvrecatalogus Bruno Nobile de Vistarini	
109	Oeuvrecatalogus Wijnand Lemei	
129	Samenvatting en conclusies/Summary and conclusions	
133	Literatuur	
134	Register personen, instellingen en bedrijven	
136	Register plaatsen en projecten	
138	Over de auteur/ About the author	
140	Eerder verschenen in deze reeks	

W. Lemei, Gouverneurskantoor Surabaja (1928-1931). De toren in de steigers. De gevel wordt van boven naar beneden gebouwd. Het betonskelet is constructief dragend en de gevel een afbouwelement (collectie W. Lemei).

Inleiding

Dit boek in de BONAS-reeks betreft de architecten Bruno Nobile de Vistarini (1891-1971) en Wijnand Lemei (1892-1945), die in de jaren twintig-dertig van de vorige eeuw in belangrijke mate bij hebben gedragen aan het beeld van het laat-koloniale Surabaya. De derde architect die in dit verband genoemd moet worden is Cosman Citroen (1881-1935). Eerder, in maart 2018, verscheen de BONAS-publicatie *Cosman Citroen, architect in 'booming' Soerabaja*.¹ Deze architecten leefden en werkten in de roerige periode tussen de beide Wereldoorlogen in Nederlands-Indië: een periode van modernisering en een groeiend Indonesisch zelfbewustzijn. De snelgroeiende moderne stad kreeg vorm tegen de achtergrond van een wereldwijde econo-

mische crisis in de eerste helft van de jaren dertig en een toenemende oorlogsdreiging.

Het werk van architecten uit het voormalige Nederlands-Indië, het huidige Indonesië, zal voor sommige lezers een vaag onderwerp uit een ver verleden zijn. Maar wie voor de eerste keer door Indonesië reist, zal in de grotere steden met verwondering constateren dat er in de oudere stadsdelen een uitgesproken erfenis aanwezig is van straatbeelden en gebouwen uit de koloniale periode. Een gebouwde erfenis die overigens in de huidige tijd snel uit het beeld verdwijnt. Er zal uiteindelijk maar een beperkt aantal gerestaureerde gebouwen overleven; de geconserveerde relictten van een verzonken samenleving,

Bruno Nobile de Vistarini (uit: Von Faber 1931).

Wijnand Lemei (collectie W. Lemei).

Cosman Citroen (uit: Von Faber 1931).

soms nog beeldbepalend maar met minder betekenis voor de huidige stad.

Het werk van architecten in die dagen kan westers en modern genoemd worden, maar dan in een Indo-Europese context; dus anders en beïnvloed door de klimatologische, culturele en koloniale-maatschappelijke omstandigheden. Archieven ontbreken, zijn onvindbaar of verloren gegaan. Dit boek is gebaseerd op bijeen gebracht en geïnterpreteerd materiaal gevonden in kranten, tijdschriften, enkele boeken, historisch fotomateriaal, eigen fotomateriaal ter plaatse verkregen en Indonesische blogs. Het verrichten van veldonderzoek was een absolute noodzakelijkheid. We traceerden het gebouwde werk in zoverre nog aanwezig en confronteerden dit met het beschikbare bronnenmateriaal waardoor er een beeld kon ontstaan van het bouwwerk als een product van ontwerp en bouwkunde, in de context van de stedenbouwkundige situatie.

Gelukkig waren er een tweetal, zij het onvolledige, fotocollecties beschikbaar. Caroline Lemei, de kleindochter van Wijnand Lemei beschikt over een kleine collectie fotobeelden van het werk van haar grootvader. De andere fotocollectie komt uit de nalatenschap van architect Godefried (Fried) J.P.M. Bolsius (1891-1957). Bolsius werkte bij de Landsgebouwendienst soms samen met Lemei. Deze collectie is al enige decennia in het bezit van de auteur.² Door de bijzondere omstandigheden kon Caroline Lemei ook wat betreft Vistarini een helpende hand bieden. Wijnand Lemei overleefde de oorlog niet. Zijn oude vriend en collega Bruno Vistarini arriveerde eind 1946 in Europa en huwde begin jaren vijftig met Antoinette M. Sauter, de weduwe van Wijnand Lemei. Verrassend was dat er in de fotocollectie van Lemei ook enkele fotobeelden van het werk van Vistarini aanwezig waren. Dan is er nog het fotomateriaal in de institutionele beeldarchieven in Nederland, ad hoc verzameld en helaas veelal niet correct beschreven. Bovendien is de beeldkwaliteit vaak technisch en picturaal erbarmelijk en slechts een enkele foto bleek bruikbaar. Voor de beschrijving van het studieverloop van Bruno Vistarini aan de voormalige Technische Hochschule Graz, Oostenrijk (nu TU Graz) was de inbreng van medewerkers van het TU-Archiv erg waardevol, evenals de adviezen voor gerelateerd onderzoek.³

Surabaya is in 1942 meerdere malen gebombardeerd door Japan en later, in 1944-1945, door de geallieerden. Vooral in de Slag om Surabaya, van 27 oktober tot en met 20 november 1945, werd er tussen de Indonesische vrijheidsstrijders en het Britse leger een hevige strijd gevoerd, veel gebouwen zijn toen verloren gegaan.

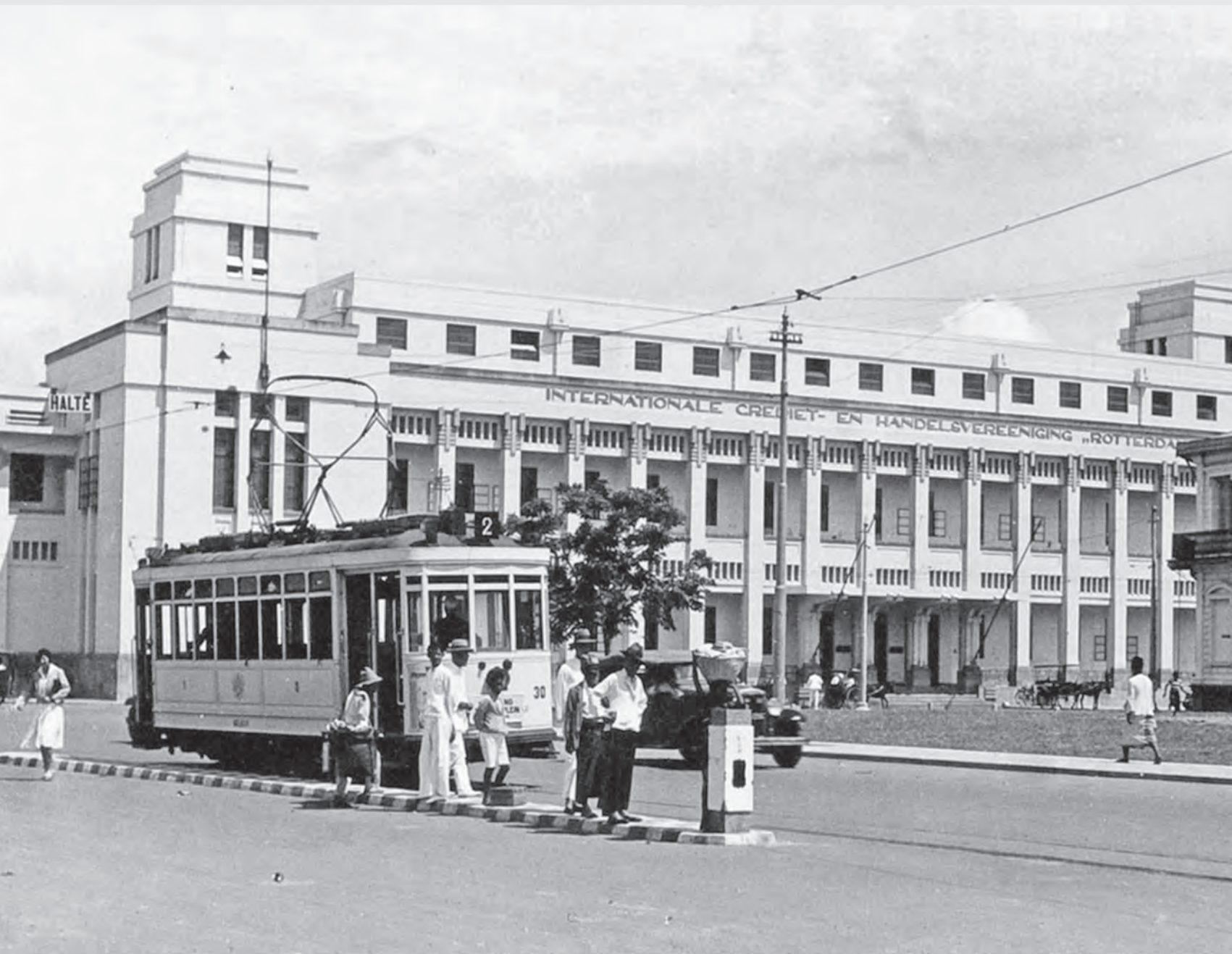
Dit boek begint met een schets van de cultureel-maatschappelijke en stedelijke context waarin deze architecten in het interbellum werkten. De toenmalige omstandigheden zijn onvergelijkbaar met die in het huidige moderne Indonesië. Al sinds decennia is er sprake van grote veranderingen in het twintigste-eeuwse beeld van de stad. De oude koloniale stad is in het enorm uitgedijde eenentwintigste-eeuwse Surabaya een bijzondere stedenbouwkundige planologische entiteit geworden.⁴ Het andersoortige gebruik van de stad en de groei van de commerciële bedrijvigheid in de historische stadsdelen brengen veranderingen met zich mee, wat niet altijd hetzelfde is als een vernieuwende metamorfose: helaas is ook vaak sprake van een ondoordachte vernietiging van niet meer functionerende structuren.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de Stichting BONAS – kennisportaal voor Nederlandse architectuur en stedenbouw, en aan Uitgeverij Verloren voor hun vertrouwen. Mijn bijzondere waardering reserveer ik voor Juliette Roding; haar betrokkenheid was groot en de adviezen waardevol. We hebben op uiterst plezierige wijze samengewerkt aan de totstandkoming van dit boek.

Cor Passchier

W. Lemei, Gouverneurskantoor Surabaya, 1928-1931.
De zuidoostelijke gevel van de raadzaal
(collectie W. Lemei).

Een foto uit de jaren dertig van de vorige eeuw. Op de achtergrond het gebouw van de Internatio (architect Frans Ghijsels 1928). Surabaya had zijn eerste tramlijn (een stoomtram) in 1886, vijf jaar nadat de eerste stoomtram was geïntroduceerd in Batavia. De elektrische tram kwam 27 jaar later, in 1923, in gebruik. De laatste tram reed in 1968 (collectie KITLV Leiden).

Koloniale nadagen

De stad

In het laatste kwartaal van de negentiende eeuw gingen in Nederlands-Indië de deuren wijd open voor het westerse bedrijfsleven en veranderde de rol van de overheid van initiërend naar meer faciliterend. In 1905 werden het *Decentralisatiebesluit* en de *Locale-radenordonnantie* van kracht en werden de eerste zelfstandige gemeenten een feit. De snel groeiende steden kregen nu gaandeweg een meer westers karakter. Het voorzieningenniveau deed niet onder voor dat in Nederland.¹

Het beeld van de moderne koloniale stad werd gekenmerkt door moderne gebouwen aan brede geasfalteerde straten met betegelde trottoirs. In het oude stadscentrum werden kantoren gebouwd en er ontstonden majeure winkelstraten. Tegen de oude stad aan ontwikkelden zich de Europese woongebieden: tuinsteden met royaal openbaar groen en vrijstaande woonhuizen met voor- en achtererven. In enkele grotere steden op Java reed een tram en vanaf het midden van de jaren twintig werd de auto het belangrijkste vervoersmiddel voor de Europese bovenlaag.

Het leek erop dat de Nederlands-Indische samenleving in een snel tempo verwesterde. Dat was vooral van belang voor de Europese en Indo-Europese bevolking. Het grootste deel van de Indonesische bevolking, in het dagelijks spraakgebruik 'Inlanders' genoemd, beschouwde de stad als een westers fenomeen waarmee men in toenemende mate gedwongen werd rekening te houden. In de buitengebieden werd goedkope landbouwgrond door gemeenten en ondernemers aangekocht om de stadsuitbreidingen te realiseren. De oorspronkelijke dorpsverbanden (*desa*) verloren hun samenhang, werden opgeslokt en transformeerden in stedelijke kampings.

Tussen twee Wereldoorlogen

Het was vanzelfsprekend dat als keerzijde de koloniale samenleving in toenemende mate kritisch werd beoordeeld door de Indonesische bevolking. Een groep van beter geschoolde Indonesiërs vond het niet meer zo vanzelfsprekend dat het kleine Nederland de Indische kolonie in Zuidoost-Azië als een bezit beheerde. In reactie op de vestiging van het westerse grootbedrijf kwamen er vakbonden die voor de belangen van de Indonesische arbeiders opkwamen. Het laatste was een ontwikkeling die de koloniale overheid niet goed wist te plaatsen en de Europese pers wakkerde de vooringenomenheid en argwaan eerder aan.

Er heerste in de jaren twintig-dertig van de twintigste eeuw een bijzonder politiek geladen atmosfeer. De opkomst van Japan als economisch-militaire grootmacht werd door de Nederlands-Indische overheid als een bedreiging gezien. Maar in delen van de Indonesische samenleving beschouwde men het juist als een signaal; de koloniale hegemonie had blijkbaar geen eeuwigheidswaarde.

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog bleken de geopolitieke kaarten opnieuw geschud, met aan de westerse zijde het verzwakte 'British Empire' en als nieuwe grootmacht de Verenigde Staten. In Rusland hadden de communisten de Sovjet-Unie gesticht en in Azië was de roep om zelfstandigheid sterker dan ooit.

De periode tussen de beide Wereldoorlogen, het interbellum, was in vele opzichten een periode waarin Nederland zocht naar een rechtvaardiging van haar koloniale aanwezigheid in Zuidoost-Azië, maar ook tegelijkertijd met harde hand haar gezag handhaafde.

Dat de koloniale nadagen waren begonnen was voor vele Nederlanders nog niet duidelijk; in hun ogen was het zo ver nog niet. In Nederland, en Nederlands-Indië, dacht men er 'mooi buiten' te zijn gebleven; wij hielden Indië immers bij elkaar; alles zou blijven zo het was. In 1908 was de eerste nationalistische beweging Boedi Oetomo opgericht, maar men meende dat het wel meeviel. De Nederlanders werkten hard en waren vooral nog onmisbaar, zo dacht men.

Soewardi Soerjaningrat, 20 juli 1913. Hij was de initiator van een hevig protest tegen de plannen van de Nederlandse koloniale regering om Nederlands 100-jarige onafhankelijkheid van Frankrijk te vieren en alle 'inlanders' aan deze viering te laten mee betalen (collectie C. Passchier).

Het is tegen de achtergrond van dit decor dat we de ontwikkelingen en gebeurtenissen in de laatste koloniale decennia moeten bezien. Zeker, de economische omstandigheden waren na afloop van de Eerste Wereldoorlog bijzonder goed te noemen. In Nederlands-Indië leek het politieke klimaat stabiel en het bedrijfsleven (internationaal, met een dominantie van Nederland) deed investeringen, met name in grondstofwinning en landbouwcultuur. In samenhang werd de infrastructuur (havens, wegen, tram en spoorwegen) vernieuwd en uitgebreid en maakten de steden een exponentiële groei door. Mocht dit alles een fraai beeld leveren van een goed lopende samenleving, dan was dit maar een deel van de werkelijkheid.

In 1917 werd de Volksraad ingesteld, een koloniale adviesraad waarvan de leden door de centrale overheid werden benoemd (plus beperkte verkiezing binnen de Europese bevolkingsgroep). Het was niet de bedoeling dat de Indonesische stem ook echt gehoord werd. De sociaal-maatschappelijke onrust nam toe en de bom barstte. In 1926 braken er opstanden

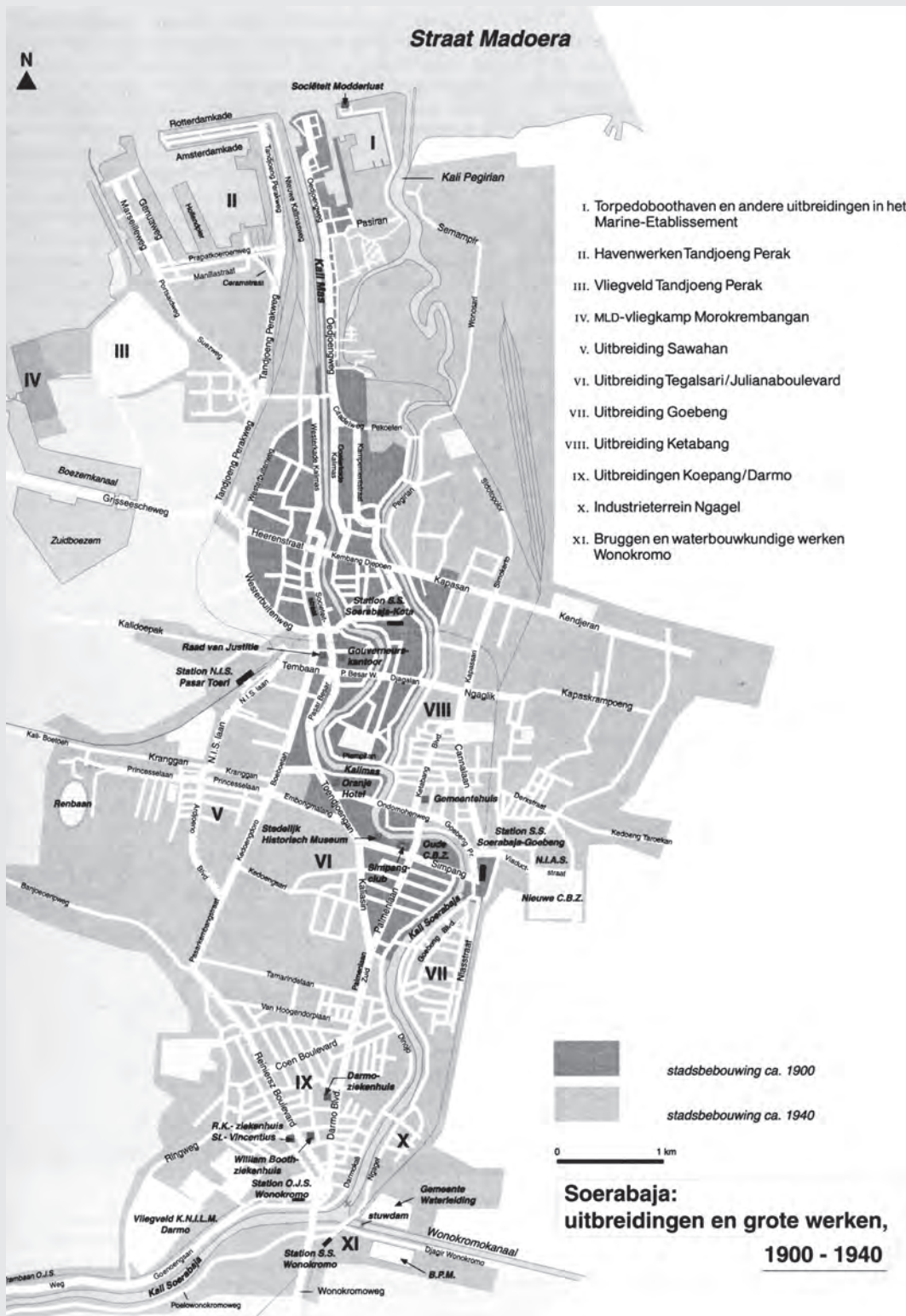
uit op Java en Sumatra. De koloniale overheid reageerde hard. In totaal werden ca. 13.000 personen gearresteerd. Van hen werden ca. 4500 tot gevangenisstraffen veroordeeld en ruim 1300 werden geïnterneerd in een nieuw opgericht kamp in Boven Digoel/ Nieuw Guinea (Digul, Papua); daarnaast werden er 3 doodvonnissen voltrokken.²

Terwijl het grootste deel van de Europese samenleving zich steeds duidelijker afkeerde van het idee dat Indonesië ooit onafhankelijk zou worden, begrepen anderen dat het niet zo kon blijven; je kon de ogen niet sluiten. Zij dachten aan een meer zelfstandig Indonesië, maar dan wel ergens in de toekomst en voorlopig nog onder Nederlandse leiding.

Sommigen architecten werden zich bewust van de bijzondere Indonesische omstandigheden en er kwam een aarzelen ontwikkeling op gang naar wat een Indo-Europese bouwkunst kan worden genoemd. Oppervlakkig beschouwd ging de discussie, tussen Nederlandse architecten, in de jaren twintig over de richting waarin de architectuur zich (in de zich vernieu-

wende kolonie) zou dienen te ontwikkelen. Het leek vooral een westerse versus een Javaanse benadering. In de discussie ontbraken Indonesische architecten: die waren er niet. De deelnemende architecten, stedenbouwkundigen en ambtenaren die bij het koloniale project waren betrokken, waren of conserva-

tief of hadden wel enig gevoel voor het land en de omgeving waar zij werkten. Maar allen zagen de Nederlandse aanwezigheid voorlopig als een gegeven. Het was iets waarover je niet discussieerde. Er werd eigenlijk aan een eventuele Indonesische zelfstandigheid hoogstens enige lipdienst bewezen.

Afbeelding uit: *Soerabaja, Beeld van een Stad*, Purmerend 1994, p. 20.